

OKUL ÖNCESİ EĞİTİMCİLERİNİN ENTEGRASYONA İLİŞKİN BİLGİ VE DÜŞÜNCELERİNİN İNCELENMESİ

İsmihan ARTAN*, Gülden UYANIK BALAT**

Özet

Entegrasyon, özellikleri uygun olan engelli çocukların bireysel eğitim programları çerçevesinde, normal ve özel eğitim personelinin sorumluluğu altında, eğitimsel/sosyal ve süre olarak normal yaşlıları ile bütünleştirilmesi olarak tanımlanmaktadır. Özel gereksinimli çocukların normal çocuklarla entegrasyonunun önemi giderek artmaktadır.

Okul öncesi dönemde engelli ve normal gelişim gösteren çocukların entegrasyon ortamında olumlu tutumlar geliştirdikleri ve sosyal etkileşime girdikleri, pozitif tutumlar, etkileşim ve öğrenme yönünden olumlu yönde etkilendikleri belirtilmektedir

Okul öncesi programlar hem özel gereksinimi olan çocuklar hem de normal gelişim özellikleri gösteren çocuklar için kullanılabilir. Ülkemizde uygulanmakta olan okul öncesi programları normal gelişim özellikleri gösteren çocuklar göz önüne alınarak hazırlanmakla beraber, bireysel özellikler çocukların kendilerine özgü yetenek ve becerileri dikkate alındığında özel eğitime ihtiyacı olan çocuklar için de rahatlıkla kullanılabilen ifade edilmektedir.

Entegrasyon programlarının başarılı olmasında en önemli etmenlerden birinin de tutumlar olduğu belirtilmektedir. Engelli olmayan öğrencilerin, engelli ve engelli olmayan ana-babalarının, okuldaki personelin ve özellikle sınıf öğretmenlerinin engelli öğrencinin ve kaynaştırma programlarının başarısını etkilediği kabul edilmektedir

Ülkemizde entegrasyon uygulamaları yaygın değildir. Entegrasyon uygulamalarının başarılı olmasında, normal gelişim gösteren çocukların öğretmenlerinin öncelikle özel gereksinimli çocuk ve diğer normal gelişim gösteren çocukların birbirlerine ve programa uyum sağlamalarında önemli bir rolü bulunmaktadır. Öğretmenlerin entegrasyon çalışmalarında ki özel görevleri ve özel gereksinimli çocukların ilk entegre olabilecekleri kurumların okulöncesi eğitim kurumlarının olması nedeniyle okul öncesi öğretmenlerinin bilgi ve düşünceleri oldukça önemlidir.

Bu araştırma ile Ankara ve İstanbul'da okul öncesi eğitim kurumlarında normal gelişim gösteren çocuklarla çalışmakta olan öğretmenlerin entegrasyon hakkındaki bilgi ve düşünceleri incelenmektedir. Veriler araştırmacılar tarafından hazırlanan anket formları ile toplanmıştır. Sonuçlar öğretmenlerin görüşlerine göre değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler; Entegrasyon, Okul öncesi, Öğretmen.

* Hacettepe Üniversitesi, Ev Ekonomisi Y.O., Çocuk Gelişimi ve Eğitimi Bölümü, Ankara.

** Marmara Üniversitesi, İlköğretim Bölümü, Okul Öncesi Eğitimi A.B.D., İstanbul.

KNOWLEDGE AND THOUGHTS OF THE EARLY CHILDHOOD EDUCATION TEACHERS ON INTEGRATION

Abstract

Integration is defined as to get together disabled children that have suitable properties, with normal peers by means of educational/social and spell, under control of normal and special education teachers. Disabled and normal children integration import is increasing.

In early childhood education, disabled and normal children which in integration environment have developed positive attitude and to get into interaction that's why they have been influenced positive attitude, interaction and learning.

Early childhood education programme can be used for normal and special children. In our country, although early childhood education programme prepared for the normal children by taking into consideration of the children individual characteristic and theirs capacity and ability, programme can be use for children who needs special education.

It is pointed out that attitude is one of the most important thing on integration programme success. It is accepted that success of disabled children and integration programme is influenced by normal children, parents of disableb and normal children, school staff and especially teachers.

In our country, integration aplication is not very widespread. To success of the integration application, normal children teachers have important role to adopt normal and disabled children to each other and educational programme. Because of the teachers special role in integration application and disabled children can be integrated first in early childhood education, early childhood education teachers is very important what knows and thinks about integration.

This research examine knowledge and thoughts of the early childhood education teachers on integration in Istanbul and Ankara. The data was collected with questinaire that prepared by researchers. Results are evaluated according to teachers views.

Key Words; *Integration, Early Childhood, Teachers.*

Giriş

Entegrasyon, özellikleri uygun olan engelli çocukların bireysel eğitim programları çerçevesinde, normal ve özel eğitim personelinin sorumluluğu altında, eğitimsel/ sosyal ve süre olarak normal yaşıtları ile bütünleştirilmesi olarak tanımlanmaktadır (Strain ve Kerr,1981, Akt. Sucuoğlu, 1996).

Entegrasyon uygulamalarında öğretmenlerin, hem çocukların birbirlerine hem de programa uyum sağlamalarında önemli bir rolü bulunmaktadır. Bu aynı zamanda entegrasyon çalışmasının başarısında da rol oynayacaktır.

Engelli çocuklar entegrasyon çalışmalarına engelin tipi, şiddeti ve var olan gelişim özellikleri gözönüne alınarak katılmalıdırlar. Bu temel kriterler ele alındığında uygun olan çocuklar farklı katılım yöntemleriyle normal çocuklarla bir arada eğitim alabilirler.

Engelli çocuğun daha sonraki yıllarda topluma uyumunu kolaylaştırmak için gerekli olan temel iletişim becerilerini kazanması ve gelişimini hızlandırması yönünden okul öncesi dönemde yapılacak entegrasyonun önemi büyüktür (Gampel ve ark. 1974, Akt. Metin, 1992).

Okul öncesi dönemde entegrasyon, hem engelli, hem de normal gelişim gösteren çocukları tutumlar, etkileşim ve öğrenme yönünden olumlu yönde etkilemektedir. Her iki gruptaki çocuk da bu ortamda olumlu tutumlar geliştirmekte ve sosyal etkileşime girmektedirler. Özel gereksinimi olan çocuğun dil gelişimi artmakta ve beceri gelişimi hızlanmaktadır (Sasso, Rude, 1998; English ve ark., 1997, Akt. Ersoy, Avcı, 2000). Araştırmalar, özel eğitim sınıflarında eğitim alan engelli çocuklarla karşılaştırıldığında entegrasyon ortamında bulunan engelli çocukların gelişim testlerinde daha başarılı olduklarını ve bireysel çalışmalarda daha iyi performans gösterdiklerini ortaya koymaktadır. Ayrıca entegrasyon ortamındaki normal gelişim gösteren çocukların engelli çocuklara karşı olumlu tutum ve davranışlar geliştirdikleri (Peck, Carlson ve Helmstetter,1992) ve engel durumları ile ilgili bilgilerinde artış olduğu bulunmuştur (Diamond ve Hestenes 1994,1996, akt. Odam, 2000).

Ülkemizde, okul öncesi programlar hem özel gereksinimi olan hem de normal gelişim gösteren çocuklar için kullanılabilir. Türkiye’de uygulanan okul öncesi eğitim programları normal gelişim özellikleri gösteren çocuklar gözönüne alınarak hazırlanmakla beraber, bunların özel eğitim ihtiyacı olan çocuklar için de rahatlıkla kullanılabilmesi belirtilmektedir. Ancak bireysel özelliklerin ve çocukların kendilerine özgü yetenek ve becerilerinin de dikkate alınması gerektiği vurgulanmaktadır (M.E.B. Okul Öncesi Eğitimi Genel Müdürlüğü, 1994).

Bazı öğretmenlerin engelli çocuklara veya entegrasyona karşı olumsuz görüşe sahip oldukları görülmektedir. Bu durum büyük ölçüde özel eğitim ve engelli çocukların özellikleri konusunda yeterli bilgiye sahip olmamalarından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle entegrasyon çalışmalarının ilk adımı yönetici, öğretmen ve diğer personele doğru ve yeterli bilgilerin verilmesi olmalıdır. Nitekim araştırmalar yeterli derecede bilgilendirilmenin, bireylerin önceki olumsuz tavırlarını, görüşlerini olumlu yönde değiştirdiğini göstermiştir (Schulz, Carpenter ve Turnbull, 1991).

O halde entegrasyon çalışmalarına katılacak olan öğretmenlerin mutlaka eğitilmeleri gerekmektedir. Öğretmen eğitim programlarının planlanması aşamasında entegrasyon çalışmalarına katılacak öğretmenlerde olması gereken özellikler gözönünde bulundurulmalıdır. Bu özellikler bilgi, beceri ve tutum bazında ele alınabilir:

Bilgi

- Çocuk gelişimi hakkında bilgi sahibidir,
- Her çocuğun bireysel farklılıkları olduğunu ve buna bağlı olarak gereksinimlerinin de farklı olabileceğini bilir,
- Çocukların ilgilerini ve okuldışı aktivitelerini bilir,
- Programı hazırlarken gelişim özelliklerini gözönüne alabilir,
- Program geliştirme ile ilgili kuramları bilir,
- Çeşitli engel durumlarının belirtilerini farkedebilir,
- Çevresel faktörlerin etkisini bilir,
- Öğretmenin rolünün önemini bilir,
- Okul, aile, toplum işbirliğinin önemini bilir,
- Entegrasyonun felsefesini ve önemini bilir,

- Terminolojiyi bilir,
- Okul ve toplumdaki kaynak kişilerden ve basılı kaynaklardan haberdardır ve onlara nasıl ulaşabileceğini bilir,
- Kullanabileceği teknolojik araçlardan haberdardır,
- Değerlendirme tekniklerini ve değerlendirme araçlarını bilir.

Beceri

- İyi bir gözlemcidir,
- Çocukların kişisel profillerini çıkarabilir,
- Öğrencilerle etkili iletişim kurar ve öğrenciler arasında etkileşimi güçlendirme becerisine sahiptir,
- Sosyal entegrasyonu sağlayacak oyun ortamları hazırlar ve çocukları birlikte oynamaları için motive eder,
- Öğrencinin öğrenme stilini, güçlü ve zayıf yönlerini belirleyebilir, öğrenciye uygun programı hazırlayabilir,
- Adımlara bölerek öğretmek, detaylı açıklamalarda bulunmak, çok sayıda örnek vermek, öğrenciye uygulama fırsatı tanımak, olumlu geri bildirimler vermek gibi etkili öğretim uygulamalarını kullanabilir,
- Sanat, drama, müzik gibi teknikleri kullanır,
- Davranış değiştirme tekniklerini bilir ve kullanır,
- Stres durumu ile baş edebilir,
- Engelli çocuğun okula başlama aşamasında uygun hazırlığı yapar,
- Engelli çocuğun düzeyine uygun dili kullanır, gerekli açıklamaları yapar,
- Çevreyi özel ihtiyaçları karşılayabilecek şekilde yapılandırabilir, genel sınıf programını ve kullanılan materyalleri özel gereksinimli öğrencilere uyarlayabilir.

Tutum

- Engelli ve normal tüm çocukların eğitim alma hakkı olduğuna inanır,
- Farklı olmanın da normal olduğunu düşünür,
- Özel gereksinimli öğrenciye karşı olumlu bir bakış açısına sahiptir,
- Tüm öğrencilerden uygun beklentiler içindedir,
- Her çocuğun kendi gelişimsel düzeyine saygı gösterir,
- Her yaşta ve düzeyde öğrenilecek birşeyler olduğuna inanır.
- Her çocuğu saygı ile dinler,
- Kendini değerlendirir, eleştirir,
- Tartışmaya açıktır,
- Diğer kişilerden, bazen ailelerden yardım almaya açıktır,
- İyimserdir,
- Yeniliklere açıktır,
- Mültidisipliner çalışmada görev alır,
(Cook, Armsburster, 1983; Hallahan, Kauffman, 1988, Akt. Baydık, 1997; www.icevi-europe.org).

Yöntem

Araştırmanın örneklem grubunu Ankara ve İstanbul il merkezindeki özel ve resmi kurumlarda çalışmakta olan okul öncesi öğretmenleri oluşturmuştur. Araştırmada kullanılan soru formu araştırmacılar tarafından hazırlanmıştır. Veriler Ankara’da 18 ve İstanbul’da 23 farklı okulda görev yapmakta olan gönüllü öğretmenlerden elde edilmiştir. Uygun olan tablolarda khi-kare istatistiksel işlemi uygulanmış, uygun olmayan tablolarda ise veriler yüzde değerleri olarak incelenmiştir. Örneklemdeki öğretmenlerin kurum, yaş, mezun olunan okul, meslekte geçirilen yıla göre dağılımları tablo 1-4 arasında gösterilmiştir.

Tablo 1. Örneklem grubuna alınan öğretmenlerin çalışmakta oldukları kurum türüne göre dağılımı.

Okul Türü	SAYI	%
Resmi	54	62.1
Özel	33	37.9
Toplam	87	100.0

Örneklem gurubuna alınan öğretmenlerin %62.1’inin resmi, %37.9’unun özel kurumlarda çalışmakta olduğu görülmektedir.

Tablo 2. Örneklem grubuna alınan öğretmenlerin yaşlara göre dağılımı.

Yaş	SAYI	%
20 yaş ve altı	4	4.6
21-25	29	33.4
26-30	23	26.4
31-35	13	14.9
36 yaş ve üstü	18	20.7
Toplam	87	100.0

Örneklem grubuna alınan öğretmenlerin % 4.6’sının 20 yaş ve altı, %33.4’ünün ise 21-25 yaş grubunda olduğu görülmektedir.

Tablo 3. Örneklem grubuna alınan öğretmenlerin mezun oldukları okullara göre dağılımı.

Mezun Olunan Okul	SAYI	%
Kız meslek Lisesi	27	31.0
Üniversite	60	69.0
Toplam	87	100.0

Örneklem grubuna alınan öğretmenlerin mezun oldukları okullara göre dağılımları incelendiğinde; %31’inin lise, %69’unun ise üniversite mezunu olduğu bulunmuştur.

Tablo 4. Örneklem grubuna alınan öğretmenlerin meslekte geçirdikleri yıllara göre dağılımı.

Meslekte Geçirilen Yıl	SAYI	%
1-5 yıl	38	43.6
6-10 yıl	23	26.5
11-15 yıl	10	11.5
16 yıl ve üstü	16	18.4
Toplam	87	100.0

Örneklem grubuna alınan öğretmenlerin meslekte geçirdikleri yıllara göre dağılımı incelendiğinde, %43.6'sının 1-5 yıl, %26.5'inin 6-10 yıl, %11.5'inin 11-15 yıl, %18.4'ünün 16 yıl ve daha fazla çalıştıkları bulunmuştur.

Bulgular

Tablo 5. Örneklem grubuna alınan öğretmenlerin “entegrasyon hakkında yeterli bilginiz var mı” sorusuna verdikleri cevapların eğitim düzeyine göre dağılımı.

Eğitim düzeyi	Entegrasyon konusunda bilgi düzeyi							
	Yeterli bilgi		Yetersiz bilgi		Bilgisi yok		Toplam	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Kız meslek lisesi	2	18.5	17	63.0	5	18.5	27	100.0
Üniversite	20	33.3	34	56.7	6	10.0	60	100.0
Toplam	25	28.7	51	58.6	11	12.7	87	100.0

($X^2=2.617$, $P>0.05$, önemsiz)

“Entegrasyon hakkında yeterli bilginiz var mı?” soruna; kız meslek lisesi mezunlarının %63'ünün, üniversite mezunlarının ise %56.7'sinin “yetersiz” şeklinde yanıt verdikleri görülmektedir. Yapılan khi-kare analizi sonucu $x^2=2.617$, önemsiz bulunmuştur.

Tablo 6. Öğretmenlerin “entegrasyon konusunda bilgi almak ister misiniz” sorusuna verdikleri cevapların eğitim düzeyine göre dağılımı.

Eğitim düzeyi	Entegrasyon konusunda bilgi alma					
	Bilgi almak isterim		Bilgi almak istemem		Toplam	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Kız meslek lisesi	26	96.3	1	3.7	27	100.0
Üniversite	59	98.3	1	1.7	60	100.0
Toplam	85	97.7	2	2.3	87	100.0

($X^2=0,558$ $P>0.05$, önemsiz)

“Entegrasyon hakkında bilgi almak ister misiniz?” sorusuna; lise mezunları % 96.3 ; üniversite mezunları ise % 98.3 oranında evet cevabını vermişlerdir.

Tablo 7. Öğretmenlerin “entegrasyon konusunda bilgi almak ister misiniz” sorusuna verdikleri cevapların çalıştıkları kurum türüne göre dağılımı.

Kurum türü	Bilgi gereksinimi					
	Bilgi almak isterim		Bilgi almak istemem		Toplam	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Resmi	53	98.1	1	1.9	54	100.0
Özel	32	97.0	1	3.0	33	100.0
Toplam	85	97.7	2	2.3	87	100.0

“Entegrasyon hakkında bilgi almak ister misiniz?” sorusuna, resmi kurumda çalışan öğretmenlerin % 98.1’ri, özel kurumlarda çalışan öğretmenlerin %97’si bilgi almak isterim şeklinde yanıt vermişlerdir.

Tablo 8. Öğretmenlerin “ortopedik engelli çocuklar hakkında yeterli bilginiz var mı” sorusuna verdikleri cevapların eğitim düzeyine göre dağılımı.

Eğitim düzeyi	Ortopedik engelli çocuklar hakkında bilgi düzeyi							
	Yeterli bilgi		Yetersiz bilgi		Bilgisi yok		Toplam	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Kız meslek lisesi	3	11.1	15	55.6	9	33.3	27	100.0
Üniversite	11	18.3	38	63.4	11	18.3	60	100.0
Toplam	14	16.1	53	60.9	20	23.0	87	100.0

($X^2=2.611$, $P>0.05$, önemsiz)

“Ortopedik engelli çocuklar hakkında yeterli bilginiz var mı ?” sorusuna kız meslek lisesi mezunlarının % 55.6’sı ; üniversite mezunlarının ise % 63.4’ü yetersiz bilgi cevabını vermişlerdir.

Tablo 9. Öğretmenlerin “görme engelli çocuklar hakkında yeterli bilginiz var mı” sorusuna verdikleri cevapların eğitim düzeyine göre dağılımı.

Eğitim düzeyi	Görme engelli çocuklar hakkında bilgi düzeyi							
	Yeterli bilgi		Yetersiz bilgi		Bilgisi yok		Toplam	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Kız meslek lisesi	4	14.8	15	55.6	8	29.6	27	100.0
Üniversite	8	13.3	36	60.0	16	26.7	60	100.0
Toplam	12	13.8	51	58.6	24	27.6	87	100.0

($X^2=0.152$, $P>0.05$, önemsiz)

“Görme engelli çocuklar hakkında yeterli bilginiz var mı?” sorusuna, kız meslek lisesi mezunlarının % 55.6’sı ; üniversite mezunlarının ise % 60’ı yetersiz bilgi cevabını vermişlerdir.

Tablo10. Öğretmenlerin “işitme engelli çocuklar hakkında yeterli bilginiz var mı” sorusuna verdikleri cevapların eğitim düzeyine göre dağılımı.

Eğitim düzeyi	İşitme engelli çocuklar hakkında bilgi düzeyi							
	Yeterli bilgi		Yetersiz bilgi		Bilgisi yok		Toplam	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Kız meslek lisesi	4	14.8	18	66.7	5	18.5	27	100.0
Üniversite	13	21.7	35	58.3	12	20.0	60	100.0
Toplam	17	19.5	53	61.0	17	19.5	87	100.0

($X^2=0,681$, $P>0.05$, önemsiz)

“İşitme engelli çocuklar hakkında yeterli bilginiz var mı?” sorusuna kız meslek lisesi mezunlarının % 66.7’si ; üniversite mezunlarının ise % 58.3’ü yetersiz bilgi cevabını vermişlerdir.

Tablo 11. Öğretmenlerin “zihinsel engelli çocuklar hakkında yeterli bilginiz var mı” sorusuna verdikleri cevapların eğitim düzeyine göre dağılımı.

Eğitim düzeyi	Zihinsel engelli çocuklar hakkında bilgi düzeyi							
	Yeterli bilgi		Yetersiz bilgi		Bilgisi yok		Toplam	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Kız meslek lisesi	6	22.2	19	70.4	2	7.4	27	100.0
Üniversite	17	28.3	31	51.7	12	20.0	60	100.0
Toplam	23	26.4	50	57.5	14	16.1	87	100.0

($X^2=3231$, $P>0.05$, önemsiz)

“Zihinsel engelli çocuklar hakkında yeterli bilginiz var mı ?” sorusuna kız meslek lisesi mezunlarının % 70.4’ü; üniversite mezunlarının ise % 51.7’si yetersiz bilgi cevabını vermişlerdir.

Tablo 12. Öğretmenlerin sınıfına engelli bir çocuğun entegre edilmesini isteyip istememelerinin meslekteki çalışma süresine göre dağılımı.

Çalışma süresi	Entegrasyon isteme					
	Entegre edilmesini isterim		Entegre edilmesini istemem		Toplam	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
1-5 yıl	24	63.2	14	60.8	38	100.0
6-10 yıl	16	69.6	7	30.4	23	100.0
11-15 yıl	7	70.0	3	30.0	10	100.0
16 ve üstü yıl	15	93.8	1	6.2	16	100.0
Toplam	62	71.3	25	28.7	87	100.0

Öğretmenlerin sınıflarına engelli bir çocuk isteyip istememelerinin meslekteki çalışma süresine göre dağılımı incelendiğinde; 1-5 yıl çalışanların % 63.2'si, 6-10 yıl çalışanların % 69.6'sı, 11-15 yıl çalışanların % 70'si, 16 yıl ve daha fazla çalışanların % 71.3'ünün entegre edilmesini isterim şeklinde yanıt verdikleri görülmektedir.

Tablo 13. Öğretmenlerin sınıflarına engelli bir çocuk isteyip istememelerinin eğitim düzeyine göre dağılımı.

Kurum türü	Engelli bir çocuğun entegre edilmesini isteme					
	Entegre edilmesini isterim		Entegre edilmesini istemem		Toplam	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Resmi	17	63.0	10	37.0	27	100.0
Özel	45	75.0	15	25.0	60	100.0
Toplam	62	71.3	25	28.7	87	100.0

($X^2=1,317$ $P>0.05$, önemsiz)

Öğretmenlerin sınıflarına engelli bir çocuk isteyip istememelerinin eğitim düzeylerine göre dağılımı incelendiğinde; kız meslek lisesi mezunlarının % 63'ü; üniversite mezunlarının ise % 75'i entegre edilmesini isterim şeklinde yanıt verdikleri görülmektedir.

Tablo 14. Öğretmenlerin engelli ve normal çocukların birarada eğitim almasını uygun görüp görmediklerinin eğitim düzeyine göre dağılımı

Eğitim düzeyi	Engelli ve normal çocukların bir arada eğitim alması							
	Uygun		Uygun değil		Kararsızım		Toplam	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Kız meslek lisesi	14	51.9	12	44.4	1	3.7	27	100.0
Üniversite	47	78.3	7	11.7	6	10.0	60	100.0
Toplam	61	70.1	19	21.8	7	8.1	87	100.0

($X^2=11,940$, $P<0.05$, önemli)

Öğretmenlerin engelli ve normal çocukların birarada eğitim almasını uygun görüp görmediklerinin eğitim düzeyine göre dağılımı incelendiğinde; kız meslek lisesi mezunlarının % 51.9'ünün; üniversite mezunlarının ise % 78.3'ünün uygun şekilde yanıt verdikleri görülmektedir.

Tablo 15. Örneklem grubuna alınan öğretmenlerin “entegrasyonun engelli çocuklar için zararları ne olabilir?” sorusuna verdikleri yanıtların yüzde dağılımı.

Entegrasyonun engelli çocuklar için zararları ne olabilir?	Sayı	%
Duygusal açıdan örselenebilir	24	27.6
Zararı yoktur	17	19.5
Kendini yetersiz hisseder	15	17.3
Fikrim yok	14	16.1
Diğer çocuklar tarafından dışlanabilir	10	11.5
Uyum güçlüğü çekerler	5	5.7
Program becerilerine uygun değildir	2	2.3
Toplam	87	100.0

Örneklem gurubuna alınan öğretmenlerin “entegrasyonun engelli çocuklar için zararları ne olabilir?” sorusuna verdikleri yanıtların yüzde dağılımı Tablo 11’de incelenmiştir. Tabloya göre öğretmenler entegrasyonun engelli çocuk için zararlarını; %27.6 duygusal açıdan örsenebilir, %19.5 zararı yoktur, %17.3 kendini yetersiz hissedebilir, %16.1 fikrim yok, %11.5 diğer çocuklar tarafından dışlanabilir, %5.7 uyum güçlüğü çekerler, %2.3 program becerilerine uygun değildir, şeklinde belirtmişlerdir.

Tablo 16. Örneklem grubuna alınan öğretmenlerin “entegrasyonun engelli çocuklar için yararları ne olabilir?” sorusuna verdikleri yanıtların yüzde dağılımı.

Entegrasyonun engelli çocuklar için yararları ne olabilir?	Sayı	%
Sosyalleşir	39	45.9
Fikrim yok	21	24.1
Kendine güveni artar	12	13.8
Gelişim alanları desteklenir	9	10.3
Normal çocukları model alır	6	6.9
TOPLAM	87	100.0

Örneklem grubuna alınan öğretmenlerin “entegrasyonun engelli çocuklar için yararları neler olabilir?” sorusuna verdikleri yanıtların yüzde dağılımı tablo 12’de incelenmiştir. Tabloya göre öğretmenler entegrasyonun engelli çocuklar için yararlarını; %45.9 sosyalleşir, %24.1 fikrim yok, %13.8 kendine güveni artar, %10.3 gelişim alanları desteklenir, %6.9 normal çocukları model alır, şeklinde belirtmişlerdir.

Tablo 17. Örneklem gurubuna alınan öğretmenlerin “entegrasyonun normal gelişim gösteren çocuklar için zararları ne olabilir?” soruna verdikleri yanıtların yüzde dağılımları.

Entegrasyonun normal gelişim gösteren çocuklar için zararları ne olabilir?	Sayı	%
Zararı yoktur	21	25.3
Fikrim yok	20	22.3
Engelli çocuğu taklit edebilirler	18	20.6
Engelli çocuğun olumsuz davranışlarından etkilenebilirler	13	14.8
Eğitimleri aksayabilir	6	6.7
Psikolojik olarak etkilenirler	5	5.7
Veliler şikayet edebilir	2	2.3
Normal çocuklar ihmal edilebilir	2	2.3
TOPLAM	87	100.0

Örneklem gurubuna alınan öğretmenlerin “entegrasyonun normal gelişim gösteren çocuklar için zararları ne olabilir?” soruna verdikleri yanıtların yüzde dağılımları tablo 13’de incelenmiştir. Tabloya göre öğretmenler entegrasyonun normal gelişim gösteren çocuklar için zararlarını; %25.3 zararı yoktur, %22.3 fikrim yok, %20.6 engelli çocuğu taklit edebilir, %14.8 engelli çocuğun olumsuz davranışlarından etkilenebilirler, %6.7 eğitimleri aksayabilir, %5.7 psikolojik olarak etkilenirler, %2.3 veliler şikayet edebilir, %2.3 normal çocuklar ihmal edilebilirler, şeklinde belirtmişlerdir.

Tablo 18. Örneklem grubuna alınan öğretmenlerin “entegrasyonun normal gelişim gösteren çocuklar için yararları ne olabilir?” sorusuna verdikleri yanıtların yüzde dağılımları.

Entegrasyonun normal gelişim gösteren çocuklar için yararları ne olabilir?	Sayı	%
Fikrim yok	26	29.9
Engellilere karşı olumlu tutum geliştirirler	21	24.1
Toplumda farklı özelliklere sahip bireylerin olduğunu öğrenirler	19	21.8
Yardım etme, paylaşma, işbirliği ve sorumluluk alma becerileri gelişir	18	20.7
Kendi becerilerini farkederler	3	3.5
TOPLAM	87	100.0

Örneklem grubuna alınan öğretmenlerin “entegrasyonun normal gelişim gösteren çocuklar için yararları ne olabilir?” sorusuna verdikleri yanıtların yüzde dağılımları tablo 14’de incelenmiştir. Tabloya göre öğretmenler entegrasyonun normal çocuklar için yararlarını; %29.9 fikrim yok, %24.1 engellilere karşı olumlu tutum geliştirirler, %21.8 toplumda farklı özelliklere sahip bireylerin olduğunu öğrenirler, %20.7 yardım etme, paylaşma, işbirliği ve sorumluluk alma becerileri gelişir, % 3.5 kendi becerilerini farkederler, şeklinde belirtmişlerdir.

Tartışma

Bu araştırmada okul öncesi öğretmenlerinin entegrasyona ilişkin bilgi ve düşüncelerinin incelenmesi amaçlanmıştır.

Tablo 5’te örneklem grubuna alınan öğretmenlerin “entegrasyon hakkında yeterli bilginiz var mı” sorusuna verdikleri cevapların eğitim düzeyine göre dağılımı görülmektedir. Kız meslek lisesi mezunu öğretmenlerin %18.5’inin; üniversite mezunu öğretmenlerin ise %33.3’ünün “yeterli bilginiz var” cevabını verdikleri görülmektedir. Bu oranların oldukça düşük olduğunu söylemek yanlış olmaz. Çünkü, öğretmen entegrasyon çalışmasında bir lokomotif görevi görmektedir ve öğretmenlerin başarılı entegrasyon çalışmaları yapabilmeleri için engelli çocukların sınıfa nasıl dahil edilebilecekleri, engelli ve normal çocukların entegrasyona hazırbulunuşluk düzeyleri, engelli çocuğun engelinin türü, şiddeti ve gelişim özellikleri, engelli çocuğun sınıf içinde desteklenmesi ve uyumu, yardımcı kaynakların bilinmesi gibi pek çok bilgiye gereksinimi vardır. Engelli çocukların ilk entegre olabilecekleri kurumların okul öncesi kurumları olması nedeniyle öğretmenlerin hem normal gelişim gösteren hem de engelli çocukların başarılı bir entegrasyon ortamından yararlanmalarını sağlayabilecek bilgilere sahip olması gerekmektedir.

Öğretmenlerin “entegrasyon konusunda bilgi almak ister misiniz” sorusuna verdikleri cevapların eğitim düzeyine göre dağılımı tablo 6’da verilmiştir. Tablo incelendiğinde hem kız meslek lisesi hem de üniversite mezunu öğretmenlerin yüksek oranda bilgi almak istedikleri görülmektedir (kız meslek lisesi mezunu öğretmenler % 96.3; üniversite mezunu öğretmenler %98.3).

Tablo 7’de ise öğretmenlerin “entegrasyon konusunda bilgi almak ister misiniz” sorusuna verdikleri cevapların çalıştıkları kurum türüne göre dağılımı ele alınmıştır. Hem resmi hem de özel kurumlarda çalışan öğretmenler yüksek oranda bilgi almak istediklerini belirtmişlerdir (resmi kurumda çalışanlar %98.1; özel okulda çalışanlar %97.0). Öğretmenlerin engelli çocuk ve kaynaştırma hakkındaki bilgi düzeyleri ile bunlara yönelik tutumları arasındaki ilişkiyi araştıran çalışmacılar, bilginin öğretmen tutumları üzerine olumlu etkisi olduğunu belirtmişlerdir (Higgs, 1975; Larivee, 1981, Akt. Diken, Sucuoğlu, 1999). O halde öğretmenlerin mutlaka bilgilendirilmeleri gerekmektedir. Verilere göre öğretmenlerin de bilgilendirilmek istedikleri görülmektedir.

Tablo 8’de öğretmenlerin “ortopedik engelli çocuklar hakkında yeterli bilginiz var mı” sorusuna verdikleri cevapların eğitim düzeyine göre dağılımı görülmektedir. Tabloda kız meslek lisesi mezunu öğretmenlerin % 11.1 oranında, üniversite mezunu öğretmenlerin ise %18.3 oranında yeterli bilgiye sahip olduklarını belirttikleri görülmektedir.

Öğretmenlerin “görme engelli çocuklar hakkında yeterli bilginiz var mı” sorusuna verdikleri cevapların eğitim düzeyine göre dağılımı tablo 9’da ele alınmıştır. Kız meslek lisesi mezunu öğretmenlerin %14.8 ve üniversite mezunu öğretmenlerin %13.3 oranında yeterli bilgiye sahip olduklarını belirttikleri görülmektedir.

Tablo10’da öğretmenlerin “işitme engelli çocuklar hakkında yeterli bilginiz var mı” sorusuna verdikleri cevapların eğitim düzeyine göre dağılımı görülmektedir. Kız meslek lisesi mezunlarının %14.8’inin ve üniversite mezunlarının %21.7’sinin işitme engelli çocuklar hakkında yeterli bilgiye sahip olduklarını belirttikleri görülmektedir.

Öğretmenlerin “zihinsel engelli çocuklar hakkında yeterli bilginiz var mı” sorusuna verdikleri cevapların eğitim düzeyine göre dağılımı tablo 11’de incelenmiştir. Kız meslek lisesi öğretmenlerin %22.2; üniversite mezunu öğretmenlerin %28.3 oranında zihinsel engelli çocuklarla ilgili yeterli bilgiye sahip olduklarını belirttikleri görülmektedir.

Tablo 8, 9, 10, 11 incelendiğinde okulöncesi eğitim alanında çalışan öğretmenlerin bile engellilerle ilgili yeterli bilgiye sahip olmadıkları söylenebilir. Oysa sadece bu alanda çalışan öğretmenler değil, toplumun her kesimindeki, her yaş grubundaki insan bu konuda bilgi sahibi olmalıdır. Aslında entegrasyonun uzun vadedeki en önemli amacı bu olmalıdır. Bugün entegre sınıfları paylaşan çocuklar yarın aynı toplumu daha bilinçle, sevgi ve uyumla paylaşabileceklerdir. Birbirlerinin istek ve gereksinimlerine karşı daha duyarlı olabileceklerdir.

Her okul ve sınıfta entegrasyon fırsatı olamayabileceği açıktır. Ancak ilköğretim düzeyinden başlamak üzere eğitim programları içine engellilerle ilgili bazı bilgiler yerleştirilebilir. Örneğin biyoloji dersinde engel nedir, nedenleri nelerdir, nasıl önlenir; edebiyat dersinde engelli bir çocuğun aile içindeki yaşamı, bu ailenin toplumda karşılaşılabileceği sorunlar; tarih dersinde tanınmış aileler ve bu ailelerdeki engelli bireyler, tarih boyunca toplumların engelliye bakış açısı; sosyal bilgiler dersinde engelliler için toplum içinde alınabilecek tedbirler ve düzenlemeler gibi pekçok konu ele alınabilir. Bu yolla entegrasyon fırsatı olmayan tüm çocuklar da engelliler hakkında bilgi sahibi olabilecekler ve olumlu tutumlar geliştirebileceklerdir.

Tablo 12’de öğretmenlerin sınıfına engelli bir çocuğun entegre edilmesini isteyip istememelerinin meslekteki çalışma süresine göre dağılımı verilmiştir. Çalışma yıllarına göre belirlenmiş tüm gruplardaki öğretmenler en yüksek oranda sınıfına engelli bir çocuğun entegre edilmesini isteyeceklerini belirtmişlerdir (1-5 yıldır çalışanlar % 63.2; 16 yıl ve daha uzun süredir çalışanlar %93.8).

Tabloya khi-kare testi uygulanmış ancak 5’den küçük göz sayısı %20 sınırını aştığı için sonuç alınamamıştır. Ancak tablonun yüzde değerleri incelendiğinde öğretmenlerin meslekte geçirdikleri, yıl süresi arttıkça sınıflarına engelli bir çocuğun entegre edilmesini isteme oranlarının da arttığı görülmektedir. Eğitimciler, her geçen gün pekçok yeni bilgi ve olayla karşılaşmakta ve yıllar içinde deneyimleri artmaktadır. Bu da kendilerine olan güvenlerinin artmasına yol açabilir. Bu sayede sınıfta engelli bir çocuk olması durumunda onun eğitiminde başarılı olacaklarını düşünebilirler.

Tablo 13’te öğretmenlerin sınıflarına engelli bir çocuk isteyip istememelerinin eğitim düzeyine göre dağılımı görülmektedir. Tablo incelendiğinde kız meslek lisesi mezunu olan öğretmenlerin %63.0 ve üniversite mezunu olan öğretmenlerin % 75.0 oranında engelli bir çocuğun sınıflarına entegre edilmesini istedikleri görülmektedir.

Entegrasyonun başarıya ulaşabilmesi herşeyden önce öğretmenlerin engelli bireylere yönelik içten kabullerine bağlıdır. Çünkü öğrencilerin ve çevrenin tutum ve davranışlarını değiştirme görevi okullara verilmiştir. Okul bu görevini öğretmenleri aracılığıyla yerine getirir. Entegrasyon konusunda öğretmenlerin kendilerine düşen görevleri yerine getirebilmeleri ise engel ve engellilere yönelik olumlu tutumlara sahip olmalarına bağlıdır. Olumlu tutumların ise engelliler ve eğitimleri konusunda yeterli bilgiye sahip olmaktan kaynaklandığı bilinmektedir (Gedik, 1997).

“Sınıfınıza engelli bir çocuğun entegre edilmesini ister misiniz” sorusuna üniversite mezunu öğretmenlerin, kız meslek lisesi mezunu öğretmenlerden daha yüksek oranda olumlu cevap verdikleri görülmektedir. Bunun nedeni üniversite mezunu öğretmenlerin ders programlarındaki dersler nedeni ile kendilerini daha donanımlı hissetmeleri olabilir.

Öğretmenlerin engelli ve normal çocukların birarada eğitim almasını uygun görüp görmediklerinin eğitim düzeyine göre dağılımı tablo 14’te ele alınmıştır. Kız meslek lisesi mezunu olan öğretmenlerin %51.9’u uygun görürken üniversite mezunu öğretmenlerin %78.3’ü uygun gördüklerini belirtmişlerdir.

Güven ve Önder okulöncesi eğitim kurumlarındaki yönetici ve öğretmenlerle yaptıkları çalışmalarında engelli çocuklarla normal gelişim gösteren çocukların birarada eğitim almasını öğretmenlerin %28.8’inin hiç uygun bulmadığını; % 37.5’inin biraz uygun bulduğunu; % 16.1’inin oldukça uygun bulduğunu ve % 6.5’inin çok uygun bulduğunu ortaya koymuşlardır.

Okulöncesi eğitimin özel eğitim ve kaynaştırmadaki önemi ve gerekliliği 30.5.1997 tarih ve 573 sayılı “Özel eğitim hakkında Kanun Hükmünde Kararname”de de vurgulanmıştır. Bu Kararıname de özel eğitimin temel ilkeleri arasında, özel eğitim gerektiren bireylerin diğer bireylerle eğitilmelerine öncelik verilmesi gerektiği ifade edilmektedir. Yine zorunlu olduğu ve bu eğitimin, özel eğitim okulları ile diğer okul öncesi eğitim kurumlarında verileceği belirtilmektedir. Ayrıca entegrasyon çalışmalarının her tür ve kademedeki okul ve kurumlarda uygun yöntem ve teknikler kullanılarak sürdürülebileceği vurgulanmaktadır(Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı, I.ci Özürlüler Şurası, 1999).

Örneklem gurubuna alınan öğretmenlerin “entegrasyonun engelli çocuklar için zararları ne olabilir?” sorusuna verdikleri yanıtların yüzde dağılımı Tablo 15’te incelenmiştir. Öğretmenlerin %27.6’sı duygusal açıdan örsenebilir, %19.5’i zararı yoktur, %17.3’ü kendini yetersiz hissedebilir, %16.1’i fikrim yok, %11.5’i diğer çocuklar tarafından dışlanabilir, %5.7’si uyum güclüğü çekerler, %2.3’ü program becerilerine uygun değildir cevabını vermişlerdir.

Entegrasyon çalışması öğretmenlere ve ilgililere ek yükler ve sorumluluklar getirmektedir. Gerekli önlemler alınmadığında bazı problemlerin kaçınılmaz olacağı, engelli çocuk, sınıf öğretmeni ve anne-baba açısından sorunlara neden olabileceği belirtilmektedir. Engelli çocuk yönünden olumsuz etkiler şu şekilde sıralanmıştır,;

- Engelli çocuk kendini normal akranları ile karşılaştırarak olumsuz kimlik geliştirebilir. Kendini değersiz görebilir.
- Kendisini normal akranlarına kabul ettirmede, sağlıklı ilişkiler kurmada güçlük çekebilir. Hatta bu güçlük onu okula devamdan alıkoyabilecek güçte olabilir.

Kaynaştırma programlarındaki mevcut hizmetler engelli çocuğun gereksinimlerine uygun olmayabilir(Eripek, 1986).

Örneklem grubuna alınan öğretmenlerin “entegrasyonun engelli çocuklar için yararları neler olabilir?” sorusuna verdikleri yanıtların yüzde dağılımı tablo 16’da incelenmiştir. Öğretmenlerin %45.9’u sosyalleşir cevabını verirken, %6.9’u normal çocukları model alır cevabını vermişlerdir.

Özel gereksinimli öğrenciler entegrasyon ortamında; sosyal ve eğitimsel yaşamda akranları ile birlikte olabilmek için fırsatı elde etme, uygun sosyal davranışları geliştirmek için öğretmen ve akranlarını model alma, öğrendiği yeni davranışları uygulama fırsatını akranları arasında bulma, yaşlarına uygun konuşma ve dil modellerinin olması, iyi yapılandırılmış zengin öğrenme çevresiyle daha hızlı akademik ilerleme ve başarı kazanabilme, toplumdaki bağımsız yaşam için gerekli becerileri geliştirebilme, akranları ile birlikte çeşitli etkinliklerde bulunarak kendine olan güvenini artırabilme ve daha geniş bir topluluğa ait olma ile ilgili duygularını yükseltebilme ve böylece olumlu benlik saygısı geliştirebilme gibi yararlar sağlar (Northcott,1976, Booth, Poots, 1987, Lewis, Doorlag, 1991, Schulz, Carpenter, Turnbull,1991, Akt. Baydık, 1997).

Okul öncesi dönemde iyi planlanmış bir entegrasyon programına katılan engelli çocuk, normal çocuğun davranışlarını gözleyecek, model alacak ve normal çocukla sosyal iletişim içine girebilecektir. Yapılan bir araştırmada, entegrasyon ortamında normal çocukların engelli sınıf arkadaşlarının çeşitli alanlarda gelişimini sağlamada davranış modelleri olarak görev yaptıkları belirtilmiştir. Yine aynı araştırmada entegrasyon programında normal çocukların engelli çocuklara sınırlı olan beceri ve yeteneklerini geliştirmede takviye edici etmen olarak etki ettikleri ifade edilmiştir (Beckman ve ark. 1987; Turnbull ve ark. 1981; Gottlieb ve ark. 1983; Synder ve ark. 1977; Jenkins ve ark., 1985, Akt. Metin, 1992).

Örnekleme grubuna alınan öğretmenlerin “entegrasyonun normal gelişim gösteren çocuklar için zararları ne olabilir?” soruna verdikleri yanıtların yüzde dağılımları tablo 17’de incelenmiştir. Tabloya göre öğretmenlerin %25.3’ü zararı yoktur, %22.3’ü fikrim yok, %20.6’sı engelli çocuğu taklit edebilir, %14.8’i engelli çocuğun olumsuz davranışlarından etkilenebilirler, %6.7’si eğitimleri aksayabilir, %5.7’si psikolojik olarak etkilenebilirler, %2.3’ü veliler şikayet edebilir ve %2.3’ü normal çocuklar ihmal edilebilirler cevabını vermişlerdir.

Apolloni ve Cooke’un 1978 yılında yaptıkları bir çalışmanın sonucuna göre entegrasyon ortamdaki normal çocuklar engelli çocukları taklit etmemekte, bu konuda kendilerine bir ödüllendirme uygulanmadıkça bu tür hareketlere başvurmamaktadırlar. Normal çocuklar engelli çocukları taklit etmek yerine engelli olmayan diğer çocukları taklit etmeyi tercih etmektedirler. Taklit edilen davranış öğretmenler ve diğer çocuklar tarafından onaylanmadıkça, o davranış fonksiyonel olma özelliğini yitirip kısa sürede sönebilmektedir (Metin, 1992).

Metin (1997), normal gelişim gösteren çocukların anne ve babalarıyla yaptığı çalışmasında annelerin de babaların da % 34.93 oranında normal gelişim gösteren çocuğun entegrasyon ortamında “duygusal durumunun etkileneceği”ni düşündüklerini bulmuştur. Bunun yanında annelerin %24.66’sı, babaların ise % 28.08’i normal gelişim gösteren çocuğun entegrasyon çalışmasından olumsuz yönde etkileneceği görüşündedirler.

Entegrasyonun normal gelişim gösteren çocuklar için yararlarına ilişkin olarak öğretmenlerin, %29.9’u fikrim yok, %24.1’i engellilere karşı olumlu tutum geliştirirler, %21.8’i toplumda farklı özelliklere sahip bireylerin olduğunu öğrenirler, %20.7’si yardım etme, paylaşma,işbirliği ve sorumluluk alma becerileri gelişir, % 3.5’i kendi becerilerini farkedirler, şeklinde yanıt vermişlerdir (tablo18). Normal çocuklar entegrasyon ortamında yardım etme, destek olabilmek, yönlendirme, işbirliği kurma, paylaşma, bazı durumlarda öğretmen rolünü üstlenerek engelli arkadaşını teşvik etme

gibi olumlu davranışları geliştirebilirler. Yine engelli arkadaşına model olabilmenin yada ona yardımcı olabilmenin getirdiği sorumluluk, normal çocuğun kendine güven duyabilme konusunda da olumlu kazançlar sağlayacaktır. Ayrıca okul öncesi dönemden itibaren başlatılan bu deneyimler, normal çocuğa daha sonraki yaşamında karşılaşılabileceği engelli bireylerle iletişim kurabilme onlara karşı uygun davranış modelleri geliştirebilme konusunda da yardımcı olacaktır (Darıca,1992).

Kaynaklar

1. Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı, I.ci Özürlüler Şurası Ön Komisyon Raporları, sf.30. 29 Kasım- 2 Aralık, Ankara, 1999.
2. Baydık., B., Özel eğitimde Kaynaştırma ve Okul Öncesi Kurumların Kaynaştırmadaki Önemi, sf. 27-29, Milli Eğitim Dergisi, Ekim-Kasım-Aralık sayısı, 1997.
3. Darıca, N., Özürlü Çocukların Eğitimlerinde Entegrasyon Önemi, I. Ulusal Özel Eğitim Kongresi, sf. 183, Ya-Pa Yayınları, 11-12 Kasım 1992.
4. Diken, İ. H., Sucuoğlu, B., Sınıfında Engelli Çocuk bulunan ve Bulunmayan sınıf Öğretmenlerinin Zihin Engelli Çocukların Kaynaştırılmasına Yönelik Tutumlarının Karşılaştırılması, Özel Eğitim Dergisi, cilt 2(3), sf.25-39, Ankara, 1999.
5. Eripek, S., Engelli Çocukların Normal Sınıflara Yerleştirilmesi, Eskişehir Anadolu Üniversitesi, Cilt 1, sayı 2., Şubat, 1986.
6. Ersoy. Ö., Avcı, N., Özel Gereksinimi Olan Çocuklar ve Eğitimleri “ Özel Eğitim” sf.27, Ya-Pa Yayınları, Ekim 2000, İstanbul.
7. Gedik, H., Özürlü Bireylerin Kaynaştırma Yoluyla Eğitimleri, Milli Eğitim Dergisi, Ekim-Kasım-Aralık, sf.39, sayı 136, Ankara, 1997.
8. Güven, Y., Önder, A., Okulöncesi Eğitim Kurumlarındaki Yönetici ve Öğretmenlerin Özel Eğitim Gerektiren Çocukların Kaynaştırılmaları Hakkındaki Görüşleri II. Ulusal Özel Eğitim Kongresi bildiri özetleri kitabı, Hacettepe Üniversitesi, 1995.
9. Metin, N., Okul Öncesi Dönemde Özürlü Çocuklar İçin Kaynaştırma Programları, Özel Eğitim dergisi, cilt.1, sayı.2, sf. 32-36, Şubat 1992, Ankara.
10. Metin, N. Anaokuluna Devam Eden 4-6 Yaş Grubundaki Çocukların Anne-
11. Babalarının Normal Ve Özürlü Çocukların Kaynaştırıldığı Programlar
12. Hakkındaki Düşüncelerini İncelenmesi. Ankara Üniversitesi, 5. Mitat Enç
13. Özel Eğitim Günleri Kitabı, Ankara, 1997.
14. Milli Eğitim Bakanlığı Okul Öncesi Genel Müdürlüğü, Anaokulu Programı (37-60 Ay), Milli Eğitim Basımevi, 1994, İstanbul.
15. Odam, Samuel, L., Preschool Inclusion: What We Know and Where We Go From Here, Topics in Early Childhood Special Education, Vol.20, issue 1, Spring 2000.
16. Sucuoğlu, B., Kaynaştırma Programlarında Anne Baba Katılımı, Özel Eğitim Dergisi, cilt.2, sayı.2, sf. 25-43 Eylül, 1996, Ankara.
17. ICEVI-Europe.; Training of Teachers of the Visually Impaired in Europe, www.icevi-europe.org, 2001.